

Серія аналітичних оглядів про Україну

Документ No. 2 | Грудень 2020

Мистецтво та свобода вираження поглядів у часи конфлікту в Україні

Ліліана Філіпчук

Cedos

Вступ

Свобода вираження поглядів є невід'ємною складовою розвитку демократичного суспільства, адже сприяє постійному обміну ідеями і думками між людьми. Твори мистецтва, включно з літературою, візуальним мистецтвом та сатирою, сприяють вільному обміну інформацією та думками щодо різноманітних культурних, політичних та соціальних питань, в тому числі суперечливих. Стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права чітко вказує, що «це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від [...] художніх форм вираження»¹. Спеціальний доповідач Організації Об'єднаних Націй (ООН) з питань свободи вираження у своєму звіті, опублікованому у 2020 році, чітко зазначив, що стаття 19 включає «вираження через будь-яке медіа, включно у художній формі, незалежно від того, як визначають чи оцінюють такий продукт мистецтва»². Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) також наголошує, що стаття 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Європейська Конвенція) тлумачиться як така, що «передбачає також захист свободи «творчого» та «культурного» вираження поглядів»³.

У 2014 році в Україні з'явилася гостра необхідність захисту національної безпеки від загроз з боку Росії, включно через анексію Кримського півострову та підтримку збройних сепаратистів на Сході України. Російська агресія супроводжувалась інформаційними ворожими тактиками, зокрема кібератаками та

розповсюдженням прокремлівськими медіа пропагандистських наративів, направлених на те, щоб підважити Україну. У намаганні швидко протидіяти російській кампанії інформаційних ворожих тактик, українська влада прийняла «досить неоднозначні рішення»⁴, які призвели до суперечливих заборон – на

1 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Верховна Рада України, дата ратифікації: 19 жовтня 1973 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

2 Дослідницький звіт щодо свободи художнього самовираження, Девід Кей. Доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/3874876>

3 *Cultural rights in the case-law of the European Court of Human Rights* [Культурні права у прецедентному праві Європейського суду з прав людини], січень 2011 року (включно з оновленнями від 17 січня 2019 року), https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_cultural_rights_ENG.pdf

4 Дмитро Власенко, «Свобода слова: і зловживання, і непропорційні обмеження», Харківська правозахисна група, від 1 березня 2019 року, <http://khpg.org/index.php?id=1551437144>

трансляцію російських фільмів, ввезення книжкової продукції з Росії та створення офіційного переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці України⁵. Переважна більшість правозахисників, міжнародних експертів та частина українського суспільства вважають такі заходи загрозливими для свободи вираження поглядів⁶.

Попри чинні зобов'язання відповідно до національного законодавства та міжнародних стандартів захисту прав людини, а також широкий консенсус серед громадськості щодо важливості захисту свободи творчості, в Україні за останнє десятиліття неодноразово траплялися випадки тиску, заборон, цензури та інших проявів непропорційних обмежень у сфері культури. Цим випадкам були присвячені дві дискусії у 2019 році, організовані Freedom House у співпраці з PEN Україна, в рамках яких було окреслено «агентів» обмежень свободі художнього вираження в Україні протягом останніх 10 років. В такій ролі виступали як деякі громадські активісти, керівники галерей чи музеїв, учасники радикальних угруповань, так і чиновники та законотворці^{7, 8}. Ці та ряд інших дискусій серед мистецької та правозахисної спільноти щодо захисту свободи слова, заборон та самоцензури в Україні відбуваються постійно, й доволі часто розпалюються як реакція на розвиток подій в країні⁹.

Мета цього аналізу – оцінити стан свободи художнього вираження поглядів в Україні, проаналізувати різноманітні форми цензури творів мистецтва та окреслити тих, хто відповідальний за такі обмеження свободи творчості за останні декілька років. У цьому огляді також приділено окрему увагу тому, наскільки такі обмеження є виправданими та пропорційними в інтересах захисту національної безпеки і з огляду на міжнародні зобов'язання України у сфері захисту прав людини.

Свобода творчості та її обмеження: правовий вимір

Свобода творчості захищена міжнародними стандартами захисту прав людини. У цьому аналітичному огляді свободою вираження поглядів у мистецтві та академічному середовищі, або свободою творчості, вважається широкий комплекс прав і свобод людини, які захищені Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО)¹⁰. Спеціальна доповідка ООН у сфері культурних прав у 2012–2015 роках Фаріда Шахід відзначає, що велика кількість різних акторів може створювати перепони чи встановлювати обмеження свободі вираження поглядів. Серед них, у першу чергу, – органи державної влади, а також недержавні актори, такі як приватні корпорації, медіа, екстремісти, представники і лідери традиційних чи релігійних спільнот, групи громадянського суспільства, як-от батьківські об'єднання¹¹ тощо, які також відіграють важливу роль. Обмеження свободи творчості можуть мати багато різних форм, таких як тиск, погрози, залякування, напади, пошкодження художньої продукції або створення нерівних умов для поширення творів мистецтва з огляду на культурні чи суспільні норми. Як зазначається у нещодавньому звіті ЮНЕСКО в рамках Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 2005 року: «Роль судової гілки влади у таких випадках, як гаранта застосування норм законодавства, а також відповідності практики до міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини, взятих на себе державою, є ключовою для захисту свободи творчості»¹².

У цьому огляді проаналізована роль представників органів влади та керівників мистецьких й академічних установ у обмеженнях свободи художнього вираження поглядів за останні декілька років. Також у тексті розглядається вплив радикальних угруповань, які використовують різноманітні форми насильства задля тиску чи переслідування митців або цензурування їхніх творів.

5 Євген Захаров, «Виступ на дискусії «Хто і навіщо цензурує українське мистецтво?», Харківська правозахисна група, від 20 квітня 2019 року, <http://khp.org/index.php?id=1555757567>

6 Як приклад, згідно з результатами дослідження Школи політичної аналітики НаУКМА, близько 32% респондентів цілком або частково погоджуються з необхідністю зняти заборону на трансляцію російських фільмів та серіалів, знятих після 2014 року. Школа політичної аналітики НаУКМА, квітень 2020 року: https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/pres_23.04_Humanitarna.pdf

7 PEN Ukraine (Facebook), «Дискусія «Хто і навіщо цензурує українське мистецтво?», Facebook, 23 квітня 2019 року, <https://www.facebook.com/watch/live/?v=2137675229603019>

8 Freedom House Ukraine (Facebook), «Дискусія «Мистецтво (по)за політикою: Коли держава має право на цензуру?», Facebook, 29 жовтня 2019 року, <https://www.facebook.com/182472885417421/videos/686305768529498/>

9 До прикладу, через кампанію, ініційовану місцевими політиками влітку-восени 2019 року довкола кураторів ініціативи «Денеде» та сучасних художників виставки «Читаючи уламки» в стінах Кмитівського музею в Житомирській області, кураторка Євгенія Моляр зазнала тиску. Спроби переосмислення спадщини та ролі радянського мистецтва в Україні стали приводом для чергового обговорення законів про декомунізацію, *Національна суспільна телерадіокомпанія України*, 23 грудня 2019 року: <https://suspiilne.media/6135-ak-kmitivskij-muzej-imeni-i-bahancuka-vzaemodie-z-sucasnim-mistectvom/>. У квітні 2020 року дискусія, ініційована PEN Україна, про культурне партнерство з Росією було скасовано організаторами через обурення частини ветеранської спільноти. Таке рішення актуалізувало обговорення випадків самоцензури серед українських авторів та менеджерів культурних ініціатив в Україні, Facebook, 30 квітня 2020 року: <https://www.facebook.com/marianna.kijanowska/posts/3156126374420133>

10 Відповідно до ЮНЕСКО, свобода творчості — це свобода уявляти, створювати та поширювати різноманітні культурні вираження, вільні від урядової цензури, тиску з боку державних та недержавних акторів. Свобода вираження поглядів включає в себе сукупність прав, захищених міжнародним правом, таких як право творити без цензури чи залякування; право на підтримку художніх робіт, їх розповсюдження та отримання винагороди; свобода пересування; свобода об'єднань; захист соціальних та економічних прав; та право брати участь у культурному житті. Окрім того, художня свобода також передбачає право всіх громадян на доступ до створених робіт, адже це вважається важливим для добробуту суспільства, ЮНЕСКО, https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/artistic_freedom_pdf_web.pdf

11 Звіт Спеціальної Доповідки ООН у сфері культурних прав Фаріди Шахід. Доступно за посиланням: <https://digitallibrary.un.org/record/755488>

12 Freedom & creativity: defending art, defending diversity, special edition [Свобода & креативність: захищаючи мистецтво, охороняючи різноманіття, спеціальне видання], Лоуренс Кані. Доступно за посиланням: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373357>

Українське законодавство не пропонує визначення «свобода вираження поглядів» чи «свобода творчості», але водночас передбачає як загальні, так і конкретні гарантії захисту цього права. Зокрема, Конституція України гарантує заборону цензури (стаття 15) та «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (стаття 34). Стаття 54 Конституції прямо вказує на те, що «громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності»¹³.

Україна як держава-учасниця ООН визнає міжнародні зобов'язання у сфері захисту прав людини в рамках Загальної декларації прав людини¹⁴, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, а також цілої низки інших конвенцій, резолюцій та механізмів під парасолькою ООН, в яких Україна бере участь¹⁵. Зокрема, Україна ратифікувала Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження у 2010 році¹⁶. Спираючись на принципи захисту прав людини та основних свобод, Конвенція формулює нову рамку у розробці відкритих, прозорих та інклюзивних підходів до участі та управління у сфері культури, визнаючи цінність цього сектору для економіки та розвитку держав.

Україна, як держава-член Ради Європи, також має міжнародне зобов'язання дотримуватись положень Європейської Конвенції та послуговуватись практикою ЄСПЛ для вирішення спірних питань. Частиною 2 статті 10 Європейської Конвенції¹⁷ допускається втручання у свободу вираження поглядів, в тому числі – у мистецьких формах, у разі виконання певних умов: обмеження має бути встановлене законом, направлене на захист певного інтересу, можливий перелік яких міститься у статті¹⁸, та бути «необхідним в демократичному суспільстві». Судова практика ЄСПЛ

також вводить додаткову вимогу щодо пропорційності обмеження відповідно до легітимної мети його запровадження¹⁹. Проходження так званого «трискладового тесту» – щодо законності, легітимності та необхідності, – ключова умова для обґрунтування будь-яких обмежень у сфері захисту свободи вираження поглядів згідно з міжнародними стандартами. Як свідчить прецедентна практика ЄСПЛ, у більшості справ складову цього тесту – «необхідність», як і «пропорційність», – найбільш складно оцінити²⁰.

Обмеження з боку органів державної влади

Унаслідок початку збройного конфлікту, тимчасової окупації територій України, а також інформаційних ворожих тактик з боку Росії у 2014 році, українська влада почала вводити обмеження на свободу вираження поглядів. Йдеться насамперед про закони та внесені зміни до них, прийняті у 2015-2016 роках, у сфері телерадіомовлення²¹, кінематографії²² та книговидавництва²³. Згідно з цими законами в українське законодавство вводиться поняття «держава-агресор», забороняється трансляція будь-яких фільмів, вироблених на території Росії з 1 січня 2014 року, а також кінематографічної продукції, яка містить «популяризацію органів держави-агресора», незалежно від країни походження. До того ж, обмежується доступ до друкованої продукції «антиукраїнського змісту», й визначається ціла низка інших аспектів, які стосуються регулювання та подачі контенту, зокрема, й щодо виправданих заборон на пропаганду війни та насильства.

Закон «Про захист інформаційного телерадіопросторю України», серед іншого, передбачає також формування Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці²⁴. Демонстрація фільмів або інших аудіовізуальних творів, окрім інформаційних, за участю

13 Конституція України, Верховна Рада України, редакція від 1 січня 2020 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

14 Загальна декларація прав людини, Верховна Рада України, дата прийняття: 10 грудня 1948 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

15 Рекомендації щодо статусу митців, ЮНЕСКО, дата прийняття: 27 жовтня 1980 року, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=131388&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html; Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, ЮНЕСКО, дата прийняття: 20 жовтня 2005 року, <https://en.unesco.org/creativity/convention>; Цілі сталого розвитку ООН та відповідні проміжні показники, ООН, дата прийняття: 25 вересня 2015 року, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

16 Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, Верховна Рада України, дата ратифікації: 10 січня 2010 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008

17 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

18 В інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

19 Janneke Gerards, How to improve the necessity test of the European Court of Human Rights [Як вдосконалити «тест необхідності» Європейського суду з прав людини], *International Journal of Constitutional Law*, Том 11, Видання 2, квітень 2013, сторінки 466–490, <https://doi.org/10.1093/icon/mot004>

20 Тетяна Фулей, «Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів» [The Application of European Court of Human Rights Case Law in the Administration of Justice: A Scientific and Methodological Guide for Judges], ОБСЄ, 2015, <https://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true>

21 Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопросторю України, Верховна Рада України, дата прийняття: 2 травня 2015 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19>

22 Про внесення зміни до статті 15-1 Закону України «Про кінематографію», Верховна Рада України, дата прийняття: 29 березня 2016 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1046-viii>

23 Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту, Верховна Рада України, дата прийняття: 8 грудня 2016 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19>

24 Перелік осіб, які створюють загрозу нацбезпеці, Міністерство культури та інформаційної політики, оновлено 18 жовтня 2019 року, http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245331003&cat_id=244966805

цих осіб офіційно заборонено на території України. Міністерство, яке забезпечує формування державної політики у сфері культури та мистецтв, складає та переглядає такий список на підставі звернень Ради національної безпеки і оборони України, Служби безпеки України (СБУ) та Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Однак, залишаються питання щодо прозорості процедури винесення рішення Міністерства культури та інформаційної політики щодо внесення та виключення з цього списку, а також співпраці й проведення консультацій з бізнесом, громадянським суспільством та правозахисниками. Відсутність чіткої процедури чи критеріїв для внесення змін у Перелік суттєво ускладнює роботу українським радіо- та кінокомпаніям. Внесення чи виключення із Переліку безпосередньо впливає на їхню можливість отримати ліцензію для ротації чи прокату аудіовізуальних творів в Україні, також як і на можливість для аудиторії отримувати доступ до інформації та мистецьких творів.

Показовою стала ситуація з актором комедійного телесеріалу «Свати» – громадянином Росії Федором Добронравовим, – якого внесли до Переліку осіб від Міністерства культури та інформаційної політики. У листопаді 2017 року СБУ заборонила акторові в'їзд на територію України на три роки через його гастролі у Криму та публічні «антиукраїнські заяви»²⁵. Тоді ж Міністерство культури та інформаційної політики додало Ф.Добронравова до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці, й показ телесеріалу був заборонений на території України. А вже влітку 2019 року Міністерство оновило Перелік, прибравши ім'я актора, вочевидь, через рішення суду про скасування постанови СБУ²⁶.

Законом «Щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту», було встановлено, що Державний комітет телебачення і радіомовлення (Держкомтелерадіо) має проводити моніторинг і оцінку видавничої продукції і складати перелік видань, не рекомендованих до ввезення в Україну. На відміну від ситуації з формуванням Переліку осіб від Міністерства культури та інформаційної політики, Держкомтелерадіо оприлюднило склад експертної ради, на яку поклали функцію моніторингу друкованої продукції і складання такого списку видань; склад ради змінювався з тих пір більше семи разів²⁷. Членами такої експертної ради виступають науковці, чиновники, представник видавництва «Фонтан казок», а також журналісти та громадські діячі організацій «Культурний спротив» та «Інформаційний спротив», які відкрито виступають за підтримку державної політики обмежень у сфері культури. Відкритими залишаються питання щодо прозорості

конкурсу на участь у цій раді, механізми її формування, процедури прийняття рішень та доступ громадськості до рецензій з оцінками книжок «антиукраїнського змісту». Держкомтелерадіо також встановлює критерії оцінки видавничої продукції²⁸, відповідно до яких заборонені до розповсюдження книги, які містять «імперські геополітичні доктрини, які передбачають об'єднання народів навколо держави-агресора, її державної мови, культури, панівної релігійної конфесії, слугують ідейним підґрунтям повернення України у сферу домінування держави-агресора».

Через непрозорість процесу прийняття рішень та брак інформації щодо процедур українське суспільство обмежене у можливостях дати відповідь на питання, чому та яким чином друкована продукція в Україні цензурується. Окрім цього, очевидно, що Держкомтелерадіо має повноваження обмежувати культурний продукт на підставі висновку експертів без належного розгляду справи у судовому порядку. Лише у 2019 році Держкомтелерадіо заборонило ввозити понад 1 мільйон примірників видань «антиукраїнського змісту», надавши 151 відмову у видачі дозволів на розповсюдження в Україні²⁹.

Україна почала впроваджувати більш системний підхід до протидії російським інформаційним ворожим тактикам з прийняттям указу Президента України № 47/2017³⁰ від 25 лютого 2017 року, відповідно до якого затверджується Доктрина інформаційної безпеки України. Згідно з цим документом «Міністерство культури України, Державне агентство України з питань кіно, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державний комітет телебачення і радіомовлення України відповідно до компетенції братимуть участь у забезпеченні захисту українського інформаційного простору від пропагандистської аудіовізуальної та друкованої продукції держави-агресора». Попри те, що Доктрина визначає лише стратегічні напрямки для захисту «інформаційної безпеки» від розв'язаної Росією «гібридної війни», в ній відсутні ключові пояснення щодо використаних термінів та строки реалізації завдань, які покладені на органи державної влади, в тому числі – у сфері культури.

Зазначені вище нормативно-правові акти потребують перегляду доцільності та необхідності встановлених обмежень свободи вираження поглядів з огляду на зобов'язання України дотримуватись міжнародних стандартів захисту прав людини. До прикладу, не можна вважати обмеження на розповсюдження широкого списку друкованої продукції чи кінофільмів на підставі рішень Міністерства

25 Марія Штогрин, «Чому в Україні заборонили 'Свати'?', *BBC Ukraine*, 30 листопада 2017 року, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42177506>

26 Актор «Сватів» Добронравов зник із «чорного списку» Мінкульту, *Ukrinform*, 6 червня 2014 року, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2721312-aktor-svativ-dobronravov-znik-iz-cornogo-spisku-minkultu.html>

27 Наказ Про затвердження складу експертної ради Державного комітету телебачення і радіомовлення України з питань аналізу та оцінки видавничої продукції щодо віднесення її до такої, яка не дозволена до розповсюдження на території України, *Державний комітет телебачення і радіомовлення*, 27 січня 2017 року, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=141778&cat_id=141645

28 Про затвердження Критеріїв оцінки видавничої продукції, що дозволена до розповсюдження на території України, *Верховна Рада України*, дата прийняття: 3 березня 2017 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-17>

29 Через антиукраїнський зміст не пропустили 151 видання з Росії, *Українська правда*, 14 січня 2020 року, <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/14/7237321/>

30 Указ Президента України №47/2017, *Офіс Президента України*, 25 лютого 2017 року, <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

культури та інформаційної політики чи Держкомтелерадіо «пропорційним» обмеженням свободи вираження поглядів. Експерти у сфері медіа-права³¹ неодноразово зазначали, що «заборона розповсюдження російського аудіовізуального продукту в інформаційному просторі України є радикальним методом, який не виправдовує свої мети». Така заборона є не лише непропорційним обмеженням свободи вираження поглядів, а й суперечить зобов'язанням України гарантувати права та свободи людини згідно з Конституцією та міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Аналогічно, заборона на ввезення друкованої продукції на підставі рецензування й висновку експертної ради Держкомтелерадіо лише робить таку заборону непрозорою та вразливою до зловживань, піднімаючи питання необхідності та пропорційності таких обмежень у демократичному суспільстві. Ці обмеження культурної продукції та свободи вираження поглядів можуть трактуватися як такі, що не відповідають критеріям Європейської Конвенції та суперечать міжнародним стандартам захисту прав людини, й відтак можуть бути оскарженими.

Випадки обмежень свободи вираження поглядів з боку інституцій

Окрім ситуацій, в яких чиновники та законотворці запроваджують законодавчі обмеження для свободи творчості, керівники музеїв, галерей чи навіть академічних установ також можуть виступати у ролі агентів цензури. У таких випадках мистецькі інституції втручаються у роботу митців, контролюючи розподіл ресурсів та створюючи бар'єри для свободи творчості. Така практика є проблематичною, якщо організація підпорядкована державним органам чи фінансується за рахунок бюджетних коштів. Зі слів Микита Кадана в рамках дискусії «Хто і навіщо українське цензурує мистецтво?»: «Така форма цензури поряд з цензурою насильства та самоцензурою формує культурний ландшафт України»³².

Мотивації інституційних обмежень свободи вираження поглядів можуть сильно варіюватися: від захисту «релігійних почуттів» до придушення політичної незгоди чи від оберігання дітей від «шкідливого впливу». Такі приклади обмежень виникають за рахунок так званого «естетичного цензурування», коли певні форми чи стилі мистецтва вважаються «неприйнятними» у певному культурному просторі. Така «естетична цензура», яку також можна піддати сумніву, коли йдеться про рішення власника приватної галереї чи інших недержавних акторів, перетворюється на державну

цензуру та втручання у свободу вираження поглядів, якщо випадок стосується музею, бібліотеки чи університету, який фінансується за рахунок бюджетних коштів. Ілюстративний приклад – ситуація 2018 року в студентській галереї SKLO Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова в Києві з виставкою про випадки застосування насильства щодо учасників суспільних та культурних заходів. Поштовхом для організації виставки був зокрема напад учасників праворадикальних угруповань на феміністичний студентський гурток «Гендерний клуб», що відбувся у стінах цього ж університету. За декілька днів після відкриття виставки адміністрація закладу зачинила арт-простір і пояснила це «технічними причинами»³³. Співкураторка виставки Альона Мамай пізніше звернулася до поліції із заявою щодо псування мистецьких робіт. Після того, як ситуація із закриттям виставки в університеті привернула увагу громадськості та ЗМІ, адміністрація пояснила, що заборонила її на підставі звернення від студентів. У листі, який став приводом для реакції з боку адміністрації державного університету, йдеться про те, що нібито ця виставка ображає «патріотичні почуття студентства» і містить порнографічні зображення³⁴. Таким чином, керівництво університету вдалося до закриття виставки без належного розгляду цього випадку. Хоча незабаром була сформована внутрішня комісія, що мала цим займатися, до її складу увійшло тільки студентство, причетне до підписання вищезгаданого листа.

Досвід України у цьому та інших схожих випадках очевидно суперечить практиці ЄСПЛ, який захищає право на свободу вираження поглядів у демократичному суспільстві, включно з правом висловлювати ідеї, які можуть шокувати, викликати обурення та стурбованість³⁵. Таким чином, Україна, скоріше за все, не дотримується своїх зобов'язань, як держава-член Ради Європи, адже має дотримуватись цього принципу у своєму національному законодавстві. Окрім цього, роль держави полягає у захисті та підтримці свободи творчості за рахунок «прийняття різноманітності наративів та світоглядних позицій у програмах національних музеїв та культурних інституцій»³⁶. Неприйнятною є ситуація, коли адміністрація освітнього закладу втручається у свободу творчості студентів або митців, які ініціювали проведення культурного заходу чи виставки на чутливу тему. Також сумнівною є ситуація, коли адміністрація використовує важелі впливу для нав'язування чи цензурування відповідно до своїх смаків. Випадок із студентською виставкою свідчить про проблему ще й тому, що університет підпорядкований та фінансований здебільшого державою.

31 Позиція Інституту Медіа Права щодо закону про заборону російських фільмів, *Центр демократії та верховенства права*, 24 березня 2015 року, <https://cedem.org.ua/news/pozytsiya-institutu-media-prava-shhodo-za-2/>

32 PEN Ukraine (Facebook), «Дискусія 'Хто і навіщо цензурує українське мистецтво?'», *Facebook*, 23 квітня 2019 року, https://www.facebook.com/watch/live/?v=2137675229603019&ef=watch_permalink

33 Університет Драгоманова не пояснив раптовий демонтаж виставки та усунув керівництво арт-простору «SKLO», *Zmina.Info*, 17 квітня 2018 року, <https://zmina.info/news/universitet-dragomanova-ne-pojasniv-demontazh-khudozhnoji-vistavki-ta-usunuv-kuratoru-artprostori/>

34 Цитата з інтерв'ю Альони Мамай для авторки аналітичного огляду Ліліани Філіпчук

35 Справа *Handyside v. the United Kingdom*, 5493/72 (ЄСПЛ 1976), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>

36 Freedom & creativity: defending art, defending diversity, special edition [Свобода & креативність: захищаючи мистецтво, охороняючи різноманіття, спеціальне видання], Лоуренс Кані. Доступно за посиланням: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373357>

Кількість випадків, коли державні мистецькі інституції непропорційно обмежують свободу вираження поглядів, можна зменшити, якщо активно сприяти вільним обговоренням таких суперечливих ситуацій та залученню громадянського суспільства – зокрема, ініціатив зі сфери культури та мистецтв, – до прийняття рішень. Одним із прикладів такої ініціативи є благодійний фонд «Метод», який у 2018 році розпочав краудфіндингову кампанію для освітньої програми з підвищення правової обізнаності митців. «Метод» збирав інформацію про типові випадки, коли права українських митців порушували, використовуючи ці приклади за основу для розробки інструментів захисту їхніх прав та підштовхнути до нормалізації трудових відносин. Зокрема, юристи «Методу» розробили типові контракти між митцями та культурними інституціями³⁷.

Однією із частин цієї кампанії стала фінансова та інформаційна підтримка судового процесу художника Володимира Кузнєцова після випадку зі знищення його роботи «Коліївщина. Страшний Суд» у переддень відкриття виставки «Велике та Величне» в державній інституції «Мистецький Арсенал» у 2013 році за рішенням колишньої виконавчої директорки. Судовий процес Кузнєцова є чи не єдиним випадком розгляду акту обмеження свободи художнього вираження в українському суді. Як зазначає виконавча директорка та засновниця Фонду Катерина Бадянова:

«Нам було важливо, щоб цей випадок став судовим прецедентом і щоб стало зрозуміло, що за цензурними діями можуть слідувати відповідні наслідки. Нам здається, що це один із шляхів подолання відчуття недовіри самостійного або консолідованого захисту прав. І ще ми сподіваємося на більшу солідаризацію культурного поля»³⁸.

Коментуючи випадок із знищення муралу Кузнєцова у Мистецькому Арсеналі, незалежна кураторка та мистецтвознавиця Ганна Циба зазначає, що до ролі експертів-мистецтвознавців має бути більша повага:

«Адміністратори, топ-менеджери [...] дозволили собі прийняти це рішення, не делегуючи це експертам, які працюють у них. Наприклад, куратори виставки [Мистецького Арсеналу] в жодному разі не дозволили би, щоб відбувся акт цензури. Проблема полягає у тому, що адміністратори, керівники установ приймають рішення одноосібно і не дослухаються до експертів»³⁹.

Загалом, із початком збройного конфлікту з Росією на Сході України випадки обмежень свободи вираження поглядів як з боку державних, так і з боку недержавних акторів стали більш поширеними та різноманітними. Вочевидь через те, що старі виклики для свободи художнього самовираження тепер поєднуються із законодавчими,

інституційними та іншими обмеженнями, обумовленими конфліктом та реакцією на нього суспільства. У такому кліматі обмеження для свободи вираження з боку інституцій можуть потенційно створити атмосферу, в якій митці вдаються до самоцензури та утримуються від відкритого вираження своїх поглядів. Задля того, аби уникнути цього та зменшити кількість випадків цензури з боку керівників мистецьких інституцій та академічних установ, представникам громадянського суспільства та правозахисникам варто працювати над посиленням ролі експертів із питань культури у процесі прийняття рішень, розробки законодавчих ініціатив, а також рішень щодо ліцензування культурних продуктів; запровадити широку підтримку митцям за рахунок підтримки арт-резиденцій, культурного обміну та вдосконалення податкового та фінансового режиму; і систематично моніторити та документувати випадки, що стосуються втручання у свободу творчості з боку влади чи інституцій.

Випадки обмежень свободи вираження поглядів насильством

У лютому 2017 року група невідомих увірвалася до Центру візуальної культури в Києві і розгромила виставку Давида Чичкана, що відкрилася напередодні. Завдяки записам камер спостереження Центру про цей напад стало широко відомо. Близько чотирнадцяти людей із масками на обличчях побили охоронця закладу, викрали три картини, а решту пошкодили або знищили. Стіни Центру також розмалювали. Поліція прибула на місце події надто пізно, тому нікого з нападників затримати не вдалося. Пізніше правоохоронці відкрили кримінальне провадження за статтю «Хуліганство». Адвокат Центру передав усі зібрані матеріали слідству, однак, станом на кінець осені 2020 року, так і не було встановлено відповідальних за напад.

Виставка Чичкана «Втрачена можливість» була серією графічних робіт, яка пропонувала критичний погляд на очікування від протесту й ситуацію після його завершення наприкінці 2013 – початку 2014 років у Києві, який називають «Революція Гідності». Як прокоментував сам художник: «Там намальовано, який Майдан мені хотілося б бачити, і яким він був»⁴⁰. У інтерв'ю напередодні відкриття виставки Чичкан зазначав, що у нього неодноразово були конфлікти з праворадикалами і що: «Вони реагують не на роботи, а на те, що хтось собі дозволяє висловлюватись на суперечливу тему». Ганна Циба, як співробітниця Центру, знаходилася в його стінах у день нападу. Вона відзначає:

«Важливо, у який спосіб відбувається дискусія. І проблемою є якраз насилля. Тут не є проблемою те, що у когось такі погляди, а у когось – інші. А в тому, що люди з правими

37 «Judicial Documents», Establishing the Fact of Censorship, 2018, <https://thefactofcensorship.wordpress.com/%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/>

38 Коментар Катерини Бадянової для авторки аналітичного огляду Ліліани Філіпчук

39 Цитата з інтерв'ю Ганни Циби для авторки аналітичного огляду Ліліани Філіпчук

40 «Як перевірити, чи нації достатньо слави?» — художник Давид Чичкан про свою зруйновану виставку, *Hromadske*, 8 лютого 2017 року, <https://hromadske.ua/posts/hudozhnik-david-chichkan-pohrom-vistavki-vtrachena-mozhivist>

поглядами дуже часто вдаються до насилля. Вони не дискутують, вони приходять на заходи, щоб кричати, заважати, залякувати, зривати. Їх не цікавить діалог»⁴¹.

Інший випадок трапився у травні 2018 року. Представники кураторського об'єднання «Худрада» провели мистецьку акцію, яка полягала у встановленні одноденної інсталяції на Михайлівській площі у Києві – зведення дерев'яної конструкції, яка була відбудована за фотографією помешкання ромів у таборі, що був зруйнований праворадикалами. Метою акції було привернути увагу до проблем спільнот, які у різні часи постраждали від переслідувань⁴². Учасниця кураторського об'єднання «Худрада» Євгенія Белорусець повідомила, що напередодні акції організатори отримали повідомлення із погрозами, а в день її проведення зіткнулися з провокацією та бездіяльністю правоохоронних органів⁴³.

Крім нападів на арт-об'єкти, траплялися випадки перешкоджання проведенню заходів в останні роки, зокрема відкритих лекцій, зустрічей та презентацій книжок на суперечливі чи чутливі теми, зокрема, політики, гендеру, прав ЛГБТ+ людей, національної ідентичності тощо. У вересні 2017 року через тиск і погрози праворадикалів під час Форуму видавців у Львові було зірвано дві презентації книжок – про різні види сімей та про ліві соціальні рухи у різних європейських країнах⁴⁴. У вересні 2019 року в Харкові напали на політичного експерта Олександра Донія перед проведенням його лекції про права людини, толерантність та включення прав меншин у національній ідеї України⁴⁵.

Важливо відзначити, що цензура насильством та інституційна цензура нерідко пов'язані. У деяких випадках інституції відмовляються від співпраці з митцями після отримання погроз із боку різноманітних суспільних груп чи ініціатив, таких як представників праворадикальних рухів. Це трапилося у випадку із презентацією книжки Ольги Герасим'юк у серпні 2017 року, коли через погрози зриву презентації, що мала відбутися під час мистецького фестивалю у Луцьку, організатори прийняли рішення скасувати захід⁴⁶. Хоча книга була про злочини, скоєні у часи Радянського Союзу під керівництвом Сталіна, підтримка прав ЛГБТ+ та участь Герасим'юк у Марші Рівності того року вважалась проблематичною.

Ганна Циба вважає, що збільшення кількості випадків насилля щодо митців, руйнування арт-об'єктів та заборон проведення заходів відбувається через неналежне реагування правоохоронних органів:

“Це те, що відбувається за всіх влад. Фактично наша держава дає їм таке право, тому що це повністю залежить від держави. Якби було покарання хоча б за один із цих випадків, наступних уже не було би»⁴⁷.

Фізична безпека митців і реалізація їхнього права на свободу вираження поглядів, безумовно, залежить від того, наскільки швидко і яким чином правоохоронні органи реагують на такі випадки. У державі, яка прагне розвитку демократичних інститутів та плюралізму ідей, має утвердитися принцип верховенства права, коли особи, відповідальні за правопорушення, неминуче, але справедливо отримують покарання згідно та в межах закону.

Висновки

Політика України щодо книговидання, кінематографу, телебачення та радіомовлення зазнала суттєвих змін з 2014 року. Під тиском необхідності захисту національної безпеки, низка нових законів посилює контроль держави над свободою вираження поглядів, а також встановила заборони та обмеження щодо культурної продукції, пов'язаної з Російською Федерацією. Кількість проявів так званої «цензури насильством» з боку учасників праворадикальних угруповань теж зростає. Окрім митців та продукції, пов'язаної із Росією, від обмежень свободи вираження поглядів нерідко страждають митці, які виступають у ролі активістів та критично осмислюють політичні теми та питання нерівності та дискримінації вразливих груп у суспільстві.

У цьому аналізі наводиться декілька рекомендацій для української влади, як зменшити обмеження свободи творчості на системному рівні й одночасно у тісній співпраці з правозахисниками, мистецтвознавцями та іншими представниками громадськості.

Перший аспект передбачає вдосконалення і гармонізацію нормативно-правових актів Верховної Ради України та

41 Цитата з інтерв'ю Ганни Циби для авторки аналітичного огляду Ліліани Філіпчук

42 Ольга Комарова та Роман Ребрій, «Як в центрі Києва встановили ромську «халабуду»: дивна історія», *Радіо Свобода*, 18 травня 2018 року, <https://www.radiosvoboda.org/a/29236157.html>

43 Зі слів кураторки ініціативи Євгенії Белорусець та повідомленнями ЗМІ, правоохоронні органи, спочатку, намагались перешкодити проведенню акції. Невдовзі після того, як митці завершили встановлення інсталяції, опоненти, скоріше за все з учасників групи ненависті «С14», попросили декілька безпритульних людей використовувати дерев'яні конструкції (відбудовані за фотографіями помешкань ромів) як житловий простір. Безпритульним людям також роздавали пляшки горілки, й вони починали всіляко провокувати організаторів у присутності правоохоронців.

44 Форум видавців: у Львові «тітушки» зірвали презентацію книги, *Ukrinform*, September 17, 2017, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2306767-forum-vidavciv-u-lvovi-titushki-zirvali-prezentaciu-knigi.html>

45 Політичний експерт Доній заявив про напад через лекцію про толерантність у національній ідеї, *Радіо Свобода*, 12 вересня 2019 року, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-doniy/30161333.html>

46 Презентацію «Розстріляного календаря» сталінських репресій зірвали через участь авторки у «Марші рівності», *Zmina.Info*, 8 серпня 2017 року, https://zmina.info/news/prezentaciju_rozstrilnogo_kalendarja_stalinskih_represij_zirvali_cherez_uchast_avtorci_u_marshi_rivnosti-2/

47 Цитата з інтерв'ю Ганни Циби для авторки аналітичного огляду Ліліани Філіпчук

рішень Міністерства культури та інформаційної політики й Держкомтелерадіо у відповідності до міжнародних стандартів захисту прав людини. Закони «Про захист інформаційного телерадіопростору України», «Про кінематографію», «Щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» мають бути переглянуті у частині видалення норм, якими запроваджується широке обмеження контенту й втручання у свободу творчості та свободу вираження поглядів. У разі необхідності все ж обмежити певний тип контенту, пов'язаний з агресією Росії, таке рішення має виносити суд у кожному окремому випадку, відповідно до кращих практик Європейського суду з прав людини та вищезазначеного трискладового тесту щодо законності, легітимності інтересу та необхідності у демократичному суспільстві, дотримуючись принципу пропорційності.

Окрім цього, влада має забезпечити прозорість процесу прийняття рішень у сфері культури та креативного сектору. Перелік осіб, які становлять загрозу національній безпеці, є сумнівним та непрозорим інструментом втручання з боку правоохоронців та органів влади у редакційні рішення у кінотеатрах, радіостанціях, телеканалах та роботу менеджерів культурних заходів. Уряд має або пояснити процедури та процес прийняття рішення Міністерства культури та інформаційної політики щодо внесення та виключення осіб з Переліку, або ж скасувати таку вимогу в українському національному законодавстві.

По-друге, організації громадянського суспільства, зокрема PEN Україна, Метод, Центр візуальної культури тощо, спільно

з донорськими інституціями, які займаються підтримкою та розвитком культурного сектору, мають об'єднати зусилля задля надання підтримки й захисту прав митців, систематичного моніторингу випадків та форм цензури, а також посилення ролі експертів із питань культури в органах державної влади та публічних інституціях, таких як виставкові центри і заклади вищої освіти. Для цього необхідно розбудовувати стратегічні партнерства між правозахисниками і представниками мистецької спільноти.

Врешті, необхідним є покращення спроможності та якості роботи правоохоронних органів – їх належне реагування на тиск і напади, яких зазнають митці в Україні, особливо з боку учасників праворадикальних угруповань. Українська влада, зокрема Міністерство внутрішніх справ, має розглянути пропозицію створити спеціальну тренінгову програму для правоохоронців та розробити протоколи реагування на випадки насилля, направлено на митців, їхні роботи та культурні інституції. Більш того, правоохоронні органи мають звернути увагу на серйозну проблему безкарності радикальних груп за скоєне насильство й відреагувати належним чином на такі правопорушення.

Без втілення цих рекомендацій, виклики для свободи творчості, окреслені у цьому аналітичному огляді, справлять негативний ефект на різноманіття та креативність у секторі культури та мистецтв в Україні, адже обмеження свободи вираження поглядів підважують якість демократичного розвитку України у довгостроковій перспективі.

Ліліана Філіпчук

Ліліана Філіпчук – аналітичниця і керівниця проєктів аналітичного центру Cedos. Вивчала політологію в Києво-Могилянській академії, публічну політику і врядування у Київській школі економіки. Займається аналізом політик і проведенням соціальних досліджень щодо трудової міграції, освіти та прав людей, зайнятих у сфері культури і мистецтва.

Серія аналітичних оглядів про Україну підготовлена Freedom House у співпраці з українськими громадськими організаціями Інститут масової інформації, Платформа прав людини та Центр прав людини ZMINA, які об'єдналися для захисту свободи вираження поглядів в Україні.